

**CINAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN DİFERENSİASİYASINDA
YÜNGÜLLƏŞDİRİCİ VƏ AĞIRLAŞDIRICI HALLARIN ROLU****N.K.ƏLİYEV*****Azərbaycan MEA-nın******Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu***

Məqalədə cinayət qanununda təsbit olunmuş yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların müxtəlif meyarlar üzrə təsnifatı aparılır, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsində əhəmiyyətlik dərəcələri müəyyənləşdirilir. Müəllif hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə dair mövcud olan fikirləri ümumiləşdirərək, belə rəyə gəlmişdir ki, təhlil olunan hallar kifayət qədər tipik olmaqla, məsuliyyətə müəyyən təsir istiqamətinə malikdir, əməlin və onu törətmiş şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini xarakterizə edir, təqsirli şəxsə ədalətli cəzanın təyini üçün şərait yaradır. Müəllifə görə bu halların bir qisminin cinayət məsuliyyətinə təsiri töfsiyəedici, bir qisminin isə təsiri imperativ xarakterli olmalıdır.

Cinayət qanunvericiliyi tarixində artıq çoxdandır ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar anlayışlarından istifadə olunur və cinayət əməli törətməkdə təqsirli olan şəxslərin məsuliyyəti və cəzalandırılması məsələlərinin həllində onların roluna get-gedə daha çox diqqət yetirilir. CM-in 59 və 61-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş bu hallar sözün geniş mənasında məsuliyyətə müəyyən təsir istiqamətinə malik olan diferensiyalaşdırıcı vasitələr sayılır. «Diferensiasiya» latın mənşəli «differens» sözündən olub fərq mənasını verir (19, s. 254). Etimoloji mənada bu söz hər hansı bir şeyin müxtəlif elementlərə bölünməsinə, ayrılmasını, təbəqələşdirilməsini ifadə edir (11, s. 99). Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar sözün dar mənasında isə cəza təyin etmənin ümumi əsaslarına aid olmaqla, cinayət hüququnun Ümumi hissəsinin müstəqil institutu çərçivəsində nəzərdən keçirilir.

Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar cinayət məsuliyyətinə iki cür təsir edir: 1) CM-in 58-ci maddəsinə əsasən bu hallar sanksiya daxilində cəzanın fərdiləşdirilməsi zamanı nəzərə alınaraq, onun növünə və həddinə öz təsirini göstərir; 2) CM-in Xüsusi hissəsində əsas tərkiblərə, yaxud da tövsifedici və ya imtiyazlı cinayət tərkiblərinə məsuliyyəti və cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri kimi daxil olur.

Bu hallar cinayət tərkiblərinə zəruri əlamət kimi daxil olan hallarda cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdırıcı hal qismində təkrarən nəzərə alınmır. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, cinayət tərkiblərinə müstəqil əlamət qismində daxil olan yüngülləşdirici və ya ağırlaşdırıcı hallar ölçüyə gələndirsə və ifadə etdikləri dəyər minimal həddən dəfələrlə artıqdırsa (məsələn, əvvəlcədən əlbir olan kriminal dəstə iki-üç nəfərdən deyil, on-on beş və ya daha çox şəxsdən ibarətdirsə, yaxud talama əməli ilə vurulmuş ziyanın məbləği külli miqdar ölçüsündən dəfələrlə çoxdursa), təkzəruri

əlamət kimi cinayətin tövsifində iştirak etmir, həm də cəza təyini zamanı nəzərə alınmalıdır (15, s. 92). Prof. F.Y.Səməndərov haqlı olaraq belə mövqe ilə razılaşmamış və hesab etmişdir ki, bu, məhkəmənin öz mülahizəsinə görə qanunun tətbiqi sahəsində səlahiyyətinin süni surətdə genişləndirilməsinə və qanunun praktikada bir qaydada tətbiq edilməsində çətinliklərə səbəb olacaqdır (3, s. 507).

Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar diferensiyalaşdırıcı vasitə mənasında cinayət hüququnun bir sıra institutları ilə yaxındır. Belə ki, cinayət məsuliyyətinin həcminə cinayətkar fəaliyyətin başa çatdırılma dərəcəsi, cinayətlər çoxluğu və digər hallar təsir edir. Lakin yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların içərisində elələri də vardır ki, onlar CM-in başqa heç bir normasında deyil, yalnız cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların siyahısında təsbit olunmuşdur (məsələn, CM-in 59.1.5; 61.1.4-cü maddələri). Bu halların bir qisminin törədilən cinayətlə birbaşa əlaqəsi olmur və humanizm prinsipinə əsasən tətbiq olunur (məsələn, CM-in 59.1.3; 59.1.4-cü maddələri). Bir qismi cinayət tərkibinin zəruri əlaməti kimi sayılmayaraq, onun törədilməsi hallarının nəzərə alınmasına kömək edir, bir qismi isə təqsirli şəxsin cinayətdən sonrakı davranışını xarakterizə edir.

Beləliklə, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar cinayət hüququnun mühüm institutlarından biridir. Lakin onun bu mövqeyi birdən deyil, müəyyən tarixi dövr ərzində tədricən formalaşmışdır. XVIII əsrin ikinci yarısında hakimlərin cəza təyini zamanı yol verdikləri özbaşınalıqların qarşısını almaqdan ötrü cəzaya, onun həddinə təsir edən halların müəyyən edilməsi yolu ilə cəza təyin etmənin ümumi əsaslarının qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsinə meyl yarandı. Lakin məsuliyyətə təsir edən bütün halların siyahısını müəyyən etmək elə də sadə iş deyildi.

Rusiya imperiyasının cinayət qanunvericiliyində məsuliyyətə təsir edən hallar ilk dəfə 1813-cü il, daha sonra isə 1845-ci il Cinayət və islah cəzaları Qanunnaməsində sistemləşdirilmişdir. Sonuncu Qanunnamədə bu hallar və onların məsuliyyətə təsir həddi daha əhatəli tənzim olunmuşdu. 1864-cü il yeni Məhkəmə Nizamnamələrində isə başqa ifadədən – «təqsiri azaldan hallar» terminindən istifadə olundu. Hakimlərin hüquqlarına dair Qanunnamədə məsuliyyəti azaldan halların təqsiri azaldan və cəzanı yüngülləşdirən növləri fərqləndirilirdi. Cəzanı yüngülləşdirən hallar onun sanksiya hüdudunda korrektəsini, bəzi hallarda isə hətta sanksiya hüdudundan kənara çıxma imkanını nəzərdə tuturdu. Təqsiri artıran halların mövcudluğu məhkəmələrin üzərinə cəzanın həddini artırmağı bir vəzifə kimi qoymasa da, aşağı həddə cəzanın təyini də istisna edirdi (18, s. 293, 295).

Sovet dövrünün ilk hüquqi aktlarında «yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar» terminindən istifadə olunsa da, onun cinayət-hüquqi mənada inkişafı RSFSR-in 1926-cı il CM-dən başlayır. Azərbaycan Respublikasının ikinci, yəni 1927-ci il CM-in 52-ci maddəsində cəza təyin edilərkən vəziyyəti ağırlaşdıran, 53-cü maddəsində isə vəziyyəti yüngülləşdirən halların dairəsi müəyyən olunmuşdu. 1960-cı il CM-in 36 və 37-ci maddələrində bu halların dairəsi daha aydın və əhatəli müəyyən edilmişdi. 1999-cu ildə qəbul edilmiş yeni cinayət qanununda bu institut bir az da inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq, ötən dövr ərzində toplanmış təcrübə onun müəyyən müddələrinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

L.L.Kruqlikova görə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar

məsuliyyətə müəyyən təsir istiqamətinə malikdir və kifayət qədər tipik olan hallardır (13, s. 18). Cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi əməlin tövsifi, cəzanın həddini dəyişdirməyə imkan verən digər diferensiyalaşdırıcı institutlar zamanı da nəzərə alınır. Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar əsasən əmələ görə müəyyən olunmuş məsuliyyətin mövcud hədudlar daxilində konkretləşdirilməsinə xidmət edir.

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar məsuliyyətin fərdiləşdirilməsinə xidmət etdiyindən, onları diferensiyalaşdırıcı vasitələr hesab etmək düzgün deyildir. Belə müəlliflərdən olan T.A.Lesniyevski-Kostareva məsuliyyətin diferensiasiyasını və onun fərdiləşdirmədən fərqi təhlil edərkən yazmışdır ki, diferensiasiya – qanunvericinin əməlin və onu törətmiş şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin və xarakterinin dəyişikliyinə uyğun olaraq cinayət qanununda məsuliyyəti dəyişdirməsi üzrə olan səlahiyyətidir (16, s. 47, 52). Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar cinayət hüququnun vəzifələrinin və cinayət məsuliyyəti prinsiplərinin realizəsinə xidmət edir. Bu səbəbdən onları diferensiyalaşdırıcı vasitə hesab etməmək üçün elə bir əsas yoxdur. Bundan əlavə, məsuliyyətin diferensiasiyası ilə onun fərdiləşdirilməsi arasında tək-cə müəyyən əlaqə deyil, həmçinin müəyyən qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Çünki fərdiləşdirmə zamanı da məsuliyyəti diferensiyalaşdıran bütün digər institutlar nəzərə alınır.

Hüquq ədəbiyyatında yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların müxtəlif cür təsnifatına rast gəlinir. Bir sıra müəlliflər bu təsnifatı cinayətin obyektiv və subyektiv xüsusiyyəti üzrə aparırlar (9, s. 458; 10, s. 38). Lakin yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların içərisində elələri vardır ki, onlar eyni zamanda cinayətin həm obyektiv, həm də subyektiv xüsusiyyəti ilə bağlı olur. Məsələn, cinayətin təkrar törədilməsi və ya cinayətin xüsusi amansızlıqla edilməsi və s. hallar cinayətin həm obyektiv, həm də subyektiv xüsusiyyətlərinə aid edilə bilər.

L.L.Kruqlikov yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları ümumən aşağıdakı qayda üzrə təsnifləşdirmişdir: 1) cinayətin və şəxsiyyətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə xarakterizə edən və cinayətdə təzahürünü tapan hallar; 2) şəxsiyyətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə təsir edən və ya etməyən və cinayətlə əlaqədar olmayan hallar (13, s. 49). Rusiya Federasiyası cinayət hüququ kursunun müəllifləri isə bu halları təqsirkarın şəxsiyyətinə və cinayətə görə təsnif etməyi təklif edirlər. Bu müəlliflərə görə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar həm cinayəti, həm də təqsirkarın şəxsiyyətini xarakterizə edir (15, s. 93).

Fikrimizcə, təhlil etdiyimiz hallar əməlin və təqsirli şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə xarakterizə edir və təqsirli şəxsə əməlinə uyğun ədalətli cəza və ya təsir tədbiri növünün seçilməsi üçün şərait yaradır. İş üzrə məsuliyyəti yüngülləşdirən hallar mövcuddursa, belə hallar məhkəməyə: a) əməlin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasına uyğun seçilən cəza növünün aşağı həddinə yaxın həddə cəza təyin etməyə; b) alternativ sanksiyaya malik maddələrlə məsuliyyət həll edilərkən daha yüngül cəza növü seçməyə; c) qanunda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza təyin etməyə (maddə 62); şərti məhkum etmə institutunu tətbiq etməyə (maddə 70); təyin edilən cəzanın nisbətən yüngül rejimli koloniyada çəkilməsini müəyyən etməyə hüquq verir (3, s. 507). Beləliklə, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar – təqsirkarın şəxsiyyətinə, törədilən cinayətə aid olan və uyğun olaraq cinayət törədən təhlükəliliyini azaldan,

yaxud da artıran, cinayət tərkibindən kənarda qalan, lakin qanunda nəzərdə tutulan müxtəlif hallardır (2, s. 348–349).

Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların əhəmiyyətlik dərəcələri eyni səviyyədə olmadığından, məsuliyyətə də eyni ölçüdə təsir göstərmirlər (20, s. 33). Bu səbəbdən qanunda onların çoxunun həm ayrılıqda, həm də məcmu halında məsuliyyətə təsir dərəcələri konkretləşdirilməmişdir. Lakin ədəbiyyatda belə fikir irəli sürülmüşdür ki, təqsirli şəxsin əməlinə heç olmasa bir yüngülləşdirici hal mövcud olduqda, qanunda ona maksimal həddə cəzanın, bir ağırlaşdırıcı hal mövcud olduqda isə minimal həddə cəzanın təyin edilməsinin yolverilməz olduğunu birbaşa əks etdirmək lazımdır. Bu mövqeyin tərəfdarları hesab edirlər ki, qanunda həmin hallar cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar qismində təsbit olunmasına baxmayaraq, hüquqtətbiqetmə orqanları maksimal və ya minimal həddə cəza təyin etməklə, onları nəzərə almamaq imkanına malikdir. Qeyd edilən hallara belə yanaşma bu institutun statusunu və əhəmiyyətini artırmış olacaqdır (14, s. 191, 193).

Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların eyni səviyyəli əhəmiyyətə malik olmamaları, 1960-cı il CM-də olduğu kimi, hüquqtətbiqetmə fəaliyyətində onların bəzilərinin imperativ qaydada nəzərə alınmasını qeyri-mümkün edir. Belə ki, 1960-cı il CM-də məsuliyyəti ağırlaşdıran halları nəzərdə tutan 37-ci maddənin birinci bəndində cinayətin əvvəllər hər hansı bir cinayət etmiş olan şəxs tərəfindən edilməsi öz əksini tapmışdı. Lakin elə onun ardınca qeyd olunurdu ki, birinci cinayətin xarakterindən asılı olaraq, məhkəmə həmin cinayəti ağırlaşdırıcı hal hesab etməməyə haqlıdır. Məhkəmə təcrübəsində adətən törədilən cinayətlər eyni, yaxud da eyni növdən olan cinayətlərin kateqoriyasına aid olmadıqda, ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə bir-birindən əhəmiyyətli surətdə fərqləndikdə, təkrarlığa məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi qiymət verilmirdi. Lakin bu zaman hökmdə bunun motivi mütləq göstərilməli idi.

Bundan əlavə, 1960-cı il CM-in 37-ci maddəsinin sonuncu, 11-ci bəndində cinayətin sərxoş halda olan şəxs tərəfindən edilməsi təsbit olunsa da, yenə də eyni qayda ilə ardınca qeyd olunmuşdu ki, cinayətin xarakterindən asılı olaraq, məhkəmə bunu məsuliyyəti ağırlaşdırıcı hal hesab etməyə bilər. Məsələn, şəxsiyyət, ictimai qayda və ya ictimai təhlükəsizlik əleyhinə edilən bir sıra cinayətlərlə sərxoşluq arasında daha çox yaxın əlaqə mümkün olduğu halda, vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqları və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə edilən cinayətlərlə sərxoşluq arasında belə əlaqənin olmaması xarakterikdir. Yaxın əlaqə olmadığı hallarda məhkəmə sərxoşluğu məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi qiymətləndirməyə bilərdi. Lakin bu zaman keçmiş SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun «Sərxoşluq və alkoqolizmlə mübarizənin gücləndirilməsinə yönəlmiş qanunvericiliyin və SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu qərarlarının məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında» 1975-ci il 26 sentyabr tarixli qərarına əsasən hökmdə bunun səbəbləri göstərilməli idi (8, s. 14). Cinayətin sərxoş vəziyyətdə törədilməsi məsuliyyəti ağırlaşdıran hal hesab edildikdə də, məhkəmə təyin olunan cəzanı əsaslandırarkən hökmdə bu hala istinad etməli idi (7, s. 6).

Qüvvədə olan CM-in 60-cı maddəsinə əsasən təqsirli şəxsin əməlinə cəzanı yüngülləşdirən halların siyahısında təsbit olunmuş iki növ hallar: könüllü gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə (59.1.9-cu maddə) və cinayətin

törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxslə razılıq əldə etməyə cəhd edilməsi, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi (59.1.10-cu maddə) olduqda və cəzanı ağırlaşdıran hallar olmadıqda, ona təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməz. Beləliklə, bu norma şəxsə təqsirli bilindiyi maddənin sanksiyası daxilində təyin edilməsi mümkün olan cəzanın həddini dəyişdirir.

Bəzi müəlliflər təklif edirlər ki, əməldə cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar mövcud olmadıqda və ya bu hallar bir-birini qarşılıqlı kompensasiya etdikdə, təqsirli şəxsə sanksiyada nəzərdə tutulmuş cəzanın orta həddinin tətbiqi məqsədəuyğundur (14, s. 72).

Cinayət qanununda yüngülləşdirici halların siyahısı açıqdır, ağırlaşdırıcı halların siyahısı isə qapalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əməldə yüngülləşdirici halların iki növünün mövcudluğu, təqsirli şəxsə maksimal həddə cəzanın təyin edilməsini məhdudlaşdırır. Lakin ağırlaşdırıcı hallardan heç biri məsuliyyətə bu dərəcədə təsir etmir. Cəzanı yüngülləşdirən həm ayrı-ayrı hallar, həm də bu cür halların məcmuyu müstəsna hal hesab edilməklə, təqsirli şəxsə törətmiş olduğu cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəzanın təyin edilməsi üçün əsas ola bilər (CM-in 62-ci maddəsi). Ağırlaşdırıcı halların isə məsuliyyətə belə təsiri qanunda nəzərdə tutulmamışdır. Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların məsuliyyətə belə fərqli təsir göstərmələrinə həmişə haqq qazandırılmır və hesab olunur ki, müxtəlif istiqamətli olmalarına baxmayaraq, onların məsuliyyətə təsir dərəcələri bir-birinə uyğun olmalıdır. Ədəbiyyatda həmçinin yüngülləşdirici hallardan fərqli olaraq ağırlaşdırıcı halların tətbiqi üçün, onların təqsirli şəxs tərəfindən dərk edilməsinin zəruri olması barədə fikir irəli sürülmüşdür (14, s. 65).

Ağırlaşdırıcı halların siyahısında nəzərdə tutulmuş hallardan başqa heç bir əlamətin bu qismdə nəzərə alınmasının yolverilməzliyi məsələsinə dair də birmənalı mövqe yoxdur. Bəziləri yüngülləşdirici hallar kimi bu siyahının da açıq qalmasının tərəfdarıdır. Bu müəlliflər öz fikirlərini onunla əsaslandırırırlar ki, həm yüngülləşdirici hallar, həm də ağırlaşdırıcı hallar fərqli istiqamətli olsalar da, məsuliyyətə təsir dərəcələrinə görə eynidirlər. Bundan əlavə, cinayət qanununun təkcə 59-cu maddəsində deyil, digər normalarında da yüngülləşdirici hallar öz əksini tapmışdır. Məsələn, CM-in 30.5-ci maddəsinə əsasən təşkilatçı və ya təhrikçi müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarına vaxtında məlumat verməklə və ya digər tədbirlər görməklə icraçı tərəfindən cinayətin törədilməsinin qarşısını almağa cəhd göstərmələrinə baxmayaraq, buna nail ola bilmədikdə, məhkəmə cəza təyin edərkən onların hərəkətlərini yüngülləşdirici hal hesab edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələr yüngülləşdirici halları ümumən düzgün tətbiq edirlər. Ona görə də bu halların siyahısının açıq qalmasının narahatçılıq üçün əsası yoxdur.

Məsuliyyəti dəyişdirən bütün hallar şərti olaraq yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallara bölünür. Bəzi müəlliflər «neytral hallar» ifadəsindən istifadə edirlər və buna misal olaraq cinayətin sərxoş halda törədilməsini göstərirlər (12, s. 145). CM-in 23-cü maddəsinə əsasən səbəbindən asılı olmayaraq (alkoqollu içkilərin qəbulu, narkotik vasitələrdən və ya digər

güclü təsir edən maddələrdən istifadə nəticəsində) sərxoş halda cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur.

Ədəbiyyatda CM-in 59 və 61-ci maddələrində sadalanan halların adı ilə də bağlı eyni mövqe yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət qanununda bəzən sadəcə «hallar» terminindən istifadə olunur. Məsələn, CM-in 63.1-ci maddəsində göstərilmişdir ki, başa çatmayan cinayətə görə cəza təyin edilərkən cinayətin başa çatdırılmamasına səbəb olan hallar nəzərə alınır. Bəzi müəlliflər yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların yalnız cəza təyini sferasına aid edilməsini düzgün saymayaraq hesab edirlər ki, bu hallardan tək cəza təyini zamanı deyil, eyni zamanda cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə, habelə cinayət məsuliyyətinin realizəsinin bütün digər mərhələlərində də geniş istifadə olunur.

Məsələn, CM-in 72-ci maddəsinə əsasən cinayət məsuliyyətindən azad etmənin şərtləri aşağıdakılardır: ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətin törədilməsi; cinayət törətmiş şəxsin könüllü gəlib təqsirini boynuna alması; cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etməsi; cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödəməsi və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırması. CM-in 73-cü maddəsində cinayət törətmiş şəxs tərəfindən vurulmuş zərərin ödənilməsi və ya aradan qaldırılması cinayət məsuliyyətindən azad edilmənin şərti kimi təsbit olunmuşdur. Bu hallar cəzanı yüngülləşdirən halların siyahısında da öz əksini tapmışdır (CM-in 59.1.9, 59.1.10-cu maddələri). Lakin CM-in 73-cü maddəsində həmin hallar məsuliyyəti yüngülləşdirən hallar kimi, 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində isə cəzanı yüngülləşdirən hallar kimi təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinin və cəzasının xüsusiyyətlərini əks etdirən ayrıca bölmə və fəsil vardır. Ona görə də bəzi müəlliflər təhlilini apardığımız bu halların «cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdırıcı hallar» kimi deyil, «məsuliyyəti yüngülləşdirən və ya ağırlaşdırıcı hallar» kimi adlandırılmasını daha düzgün hesab edirlər. Bu müəlliflərə görə sonuncu ifadə həmin halların mahiyyətini daha tam əks etdirir (5, s. 9; 12, s. 146; 13, s. 7-8).

Beləliklə, qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar cinayət məsuliyyətini diferensiyalaşdırıcı müstəqil institutlardan sayılır, cinayət məsuliyyətinin fərdiləşdirilməsi zamanı daha tam həcmdə tətbiq olunur, ədalət və humanizm prinsiplərinin realizəsinə kömək edir. Hesab edirik ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların hər birinin xarakterini və əhəmiyyətlik dərəcəsini nəzərə almaqla, onların məsuliyyətə təsirini müəyyənləşdirmək lazımdır. 1960-cı il CM-də bu halların cəzanın yüngülləşdirilməsinə və ağırlaşdırılmasına nə dərəcədə təsir göstərməsi barədə göstəriş yox idi. Cəza təyində məhkəmə bu halların məsuliyyətə təsir dərəcəsini, onların xarakterindən asılı olaraq həll edirdi. Məsuliyyəti yüngülləşdirən hallar olduqda, ağırlaşdırıcı hallar isə olmadıqda, adətən sanksiyada nəzərdə tutulan müddətli cəza növünün aşağı həddinə yaxın müddətə cəza təyin edilirdi. Alternativ sanksiyalı maddələrdə isə yüngül cəza növü seçilirdi (17, s. 93).

Fikrimizcə, CM-in 59 və 61-ci maddələrində sadalanan halların bir qisminin cinayət məsuliyyətinə təsiri töfsiyə edici, bir qisminin isə təsiri imperativ xarakterli olmalıdır. Məsələn, bir qisim halların mövcudluğu təqsirli şəxsə minimal və ya maksimal həddə cəzanın təyin edilməsinə qadağa kimi müəyyən edilməlidir. Və ya bir qisim halların məsuliyyətə konkret təsiri olmasa da, bəzilərinin sanksiya daxilində cəzanın təyin

edilməsinə və ya sanksiya həddündən də kənara çıxmağa imkan verən səviyyədə təsiri müəyyən edilməlidir. Bütün bunlar məcmu halında cinayət məsuliyyətinin daha səmərəli diferensiasiyasına və prinsiplərinin daha tam həcmdə realizəsinə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunverici artıq bu istiqamətdə müəyyən addımlar atmağa başlamışdır. Belə ki, yeni cinayət qanununda məsuliyyətə təsir dərəcəsini də özündə ehtiva edən bir sıra hallar öz əksini tapmışdır (CM-in 59.1.9, 59.1.10 və 60-cı maddələri).

CM-in cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin edilməsini nəzərdə tutan 62-ci maddəsi üzərində ayrıca dayanmağı zəruri sayırıq. Çünki bu maddə üzrə cəza təyini CM-in 58-ci maddəsinin tələblərinə uyğun sanksiya həddündə cəza təyin etmədən kənara çıxır. Tərədilən cinayətə görə vətəndaşların cinayət qanunu qarşısında bərabərliyinin, yəni eyni əsaslarla məsuliyyət daşımalarının təmin edilməsi ilə, heç də həmişə ədalətliyə nail olmaq mümkün olmur. Eyni əsaslarla məsuliyyət yaradan əməllər və bu əməlləri törədən şəxslər müxtəlif dərəcədə sosial təhlükəliyə malik olur. Buna görə də cinayət qanunu sanksiya həddündə cəzanın fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur. Lakin sanksiya həddündə cəzanın fərdiləşdirilməsi bəzən ədalətli cəza təyin etməyə imkan vermir. Bu zaman cinayət hüququnun qanunda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza təyin etmə institutundan istifadə olunur. Beləliklə, CM-in 62-ci maddəsinə əsasən cəza təyin etmək zərurəti o halda yaranır ki, əməlin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasında göstərilən yüngül cəzanın həddində belə təyin edilə bilən cəzanın işin vəziyyətinə və təqsirkarın şəxsiyyətinə uyğun olmaması müəyyən edilir. Məhkəmə cəzanın fərdiləşdirilməsi və ədalətlik prinsiplərini rəhbər tutaraq, CM-in 62-ci maddəsinə əsasən sanksiyada göstərilən cəzadan daha yüngül olan cəzanın təyin edilməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Hesab edirik ki, qanunverici məhkəməyə belə bir imkanı verərkən məsuliyyəti müstəsna dərəcədə yüngülləşdirən bu normanın tətbiqi əsaslarını kifayət qədər dəqiq müəyyən etməmişdir. Çünki qanunda «müstəsna halların» cinayətin məqsədi və motivi, təqsirkarın cinayətin törədilməsində rolu, cinayətin törədilməsi zamanı və bundan sonrakı davranışı ilə əlaqəli olması və cinayətin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltması qeyd olunsa da, anlayışı verilməmişdir. Ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, «müstəsna» qiymətləndirici anlayışdır və hər kəs onu öz baxışına uyğun şərh edə bilər (4, s. 65). Fikrimizcə, məsuliyyətə daha çox təsir edən halların realizəsi və tətbiqi əsasları qanunda daha ətraflı tənzimlənməlidir.

«Müstəsna hallar» ifadəsi ətrafında uzun müddət mübahisə olmuşdur. Bir qrup müəlliflərə görə sanksiyada nəzərdə tutulduğundan da yüngül cəza təyin etməyə əsas olan müstəsna hallar cəzanı yüngülləşdirən halların siyahısında nəzərdə tutulmamışdır (6, s. 227). Digər qrup müəlliflərin fikrincə, müstəsna hallar həm qanunda göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar, həm də qanunda göstərilməyən, lakin cinayətin ictimai təhlükəliliyini azaldan hallar ola bilər (10, s. 111-112; 21; s. 359-361). Fikrimizcə, müstəsna hallar həm CM-in 59-cu maddəsində nəzərdə tutulan, həm də qanunda göstərilməsə də, obyektiv məzmununa görə məsuliyyəti yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilə bilən hallardır.

Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə institutu da ümumi qaydadan kənara çıxan istisnalardan sayılır. Çünki ümumi qaydaya görə hər bir cinayət müəyyən cəzaya səbəb olmalıdır. Qanunda cinayət

məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin əsasları və şərtləri tənzimlənmişdir. Bu hallar cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin edilməsini nəzərdə tutan hallarla müqayisədə məsuliyyətə daha radikal təsir edən hallar sayılır. Qanunda cinayətə görə müəyyən olunmuş cəzaya sanksiya daxilində təsir edən yüngülləşdirici halların siyahısını, habelə məsuliyyəti istisna edən əsasları kifayət qədər dəqiq müəyyən etmək mümkün olmuşdursa, cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin etmə institutunun isə kifayət qədər konkret olmayan «müstəsna hallar» ifadəsi ilə şərtləndirilməsini məqbul hesab etmirik.

Bununla əlaqədar məhkəmə təcrübəsindən misal gətirək. Birinci instansiya məhkəməsinin hökmü ilə A. CM-in 120.1-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinmiş və barəsində CM-in 62-ci maddəsi tətbiq edilməklə, 4 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Cəzanın yüngüllüyündən zərərçəkmişin verdiyi şikayətə baxan Apellyasiya Məhkəməsi hökmü ləğv edərək göstərmişdir ki, işə baxan məhkəmə tərəfindən CM-in 62-ci maddəsinin tətbiqinə əsas verən hallar müəyyən edilməmişdir. Çünki qarşılıqlı dalaşmada zərərçəkmişin yol verdiyi davranışı müstəsna hal hesab etmək düzgün deyildir (1). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məhkəmələr CM-in 62-ci maddəsinə heç də həmişə düzgün tətbiq etmirlər. Ona görə də bu maddənin məzmununda müəyyən dərəcədə konkretləşdirmənin aparılmasına ehtiyac vardır.

Məhkəmə sanksiyada göstərilən cəzanın aşağı həddindən də aşağı cəza təyin edərkən, cəzanın aşağı həddi həmin cəza növü üzrə cinayət hüququnun Ümumi hissəsinin müəyyən etdiyi həddən aşağı olmamalıdır. Eləcə də məhkəmə bu normaı tətbiq edərkən, sanksiyaya alternativ qaydada daxil olan cəzalardan ağır növü seçməkdə haqlı deyildir. Məhkəmə əmələ görə məsuliyyət nəzərdə tutan maddədə göstəriləndən daha yüngül cəza təyin etmək məqsədi ilə sanksiyada göstərilməyən başqa yüngül cəza növünü də seçə bilər. Bu, əsasən sanksiyasında ancaq bir əsas cəza növü nəzərdə tutulan normalar üzrə yol verilir.

CM-in 62-ci maddəsində müstəsna hallardan biri kimi iştirakçılıqla törədilmiş cinayətin iştirakçısının həmin cinayətin açılmasına fəal kömək etməsi qeyd olunmuşdur. Analoji hal CM-in cəzanı yüngülləşdirən halları nəzərdə tutan 59.1.9-cu maddəsində də əksini tapmışdır. CM-in 60-cı maddəsinə əsasən isə əməldə göstərilən hal mövcud olduqda və cəzanı ağırlaşdıran hallar olmadıqda, təqsirli şəxsə sanksiya hüdudunda maksimal həddə cəza təyin edilə bilməz. Beləliklə, qeyd edilən hal eyni zamanda həm cəzanı yüngülləşdirən, həm də müstəsna hal sayılır. O, birinci keyfiyyətində cəzanın yuxarı həddini, ikinci keyfiyyətində isə aşağı həddini korrektə edir. Hesab edirik ki, bu hal üçün eyni zamanda cəzanın həm yuxarı, həm də aşağı hüdudlarını aşağı sala bilmək imkanının nəzərdə tutulması daha məqsədəuyğun olardı. Bu, həm iştirakçılıqla, onun müxtəlif təzahür formaları ilə törədilən cinayətlərin açılması işinə, həm də cəza təyini zamanı məhkəmənin seçim imkanlarının genişlənməsinə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. // Cinayət işi № 2 Cİ-64, 2002.
2. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ (Cinayət və cəza məsələləri). Dərs vəsaiti.

- Вакı, BDU, 1994.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Vакı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2002.
 4. Благов Е.В. Об особенностях назначения более мягкого наказания, а также по совокупности преступлений и приговоров // Проблемы уголовной ответственности и ее дифференциации. Ярославль. 1994.
 5. Борисов Э.Т. О терминологии, традициях и содержании проекта УК // Проблемы уголовной ответственности и ее дифференциации. Ярославль, 1994.
 6. Брайнин Я.М. Принципы применения наказания по советскому уголовному праву. Киев, 1953.
 7. Бюллетень Верховного Суда СССР. 1972. № 4.
 8. Бюллетень Верховного Суда СССР. 1975. № 6.
 9. Герцензон А.А. Уголовное право. М., 1958.
 10. Карпец И.И. Отягчающие и смягчающие обстоятельства в уголовном праве. М., 1979.
 11. Краткий словарь иностранных слов. / Сост. С.М.Локшина. М., 1978.
 12. Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург, Юридический центр Пресс. 2003.
 13. Кругликов Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. Ярославль, 1977.
 14. Комментарий к УК РФ / Под ред. А.И.Бойко. Ростов-н/Д., 1996.
 15. Курс уголовного права. Общая часть. Том. 2. М., Изд-во «Зерцало», 1999.
 16. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. М., 1998.
 17. Научный комментарий судебной практики за 1967 год. М., 1968.
 18. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. Т. 2. М., 1994.
 19. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. М., 2002.
 20. Тихонов К.Ф. Об основном критерии определения меры ответственности за преступление // Личность преступника и уголовная ответственность. Вып. 3. Саратов, 1987.
 21. Шаргородский М.Д. Курс советского уголовного права. Часть Общая. Т.2. М., 1970.

РОЛЬ СМЯГЧАЮЩИХ И ОТЯГЧАЮЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ В ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

**Н.К.АЛИЕВ
РЕЗЮМЕ**

В настоящей статье классифицируются по различным критериям смягчающие и отягчающие обстоятельства, предусмотренные уголовным законом, и определяется степень их значимости для дифференциации и индивидуализации уголовной ответственности. Автор обобщает мнения, касающиеся этой проблемы, и делает вывод о том, что данные обстоятельства являются достаточно типичными и имеют определенное влияние на ответственность. Эти обстоятельства также характеризуют степень общественной опасности преступления и его субъекта, и способствуют назначению справедливого наказания виновному. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в основном служат конкретизации ответственности в определенных пределах санкции соответствующей статьи УК. Ввиду неравнозначности этих обстоятельств, с точки зрения их влияния на уголовную ответственность, определенные обстоятельства должны носить императивный, а некоторые - рекомендательный характер.